ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕੇ ਸਾਥ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀ ਦੋਸਤ ਕੋ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਹੀਂ ਬਨਾਇਆ

–ਅਰੁੰਧਤੀ ਰਾਏ

ਲਾਲ ਸਲਾਮ ਕਾਮਰੇਡਜ਼! ਮੈਂ ਆਪ ਕਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਲੂੰਗੀ। ਸਿਰਫ ਯਹ ਬਤਾਨੇ ਆਈ ਹੂੰ ਕਿ ਮੈਂ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਸੇ ਕਿਉਂ ਆਈ? ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਕੋ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਨੇ ਕੇ ਲੀਏ। ਇਸੀ ਲੀਏ ਆਈ ਹੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨਹੋਂ ਨੇ ਹਮੇਂ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਬਾਤੇਂ ਸਿਖਾਈਂ। ਏਕ ਤੋਂ ਯਹ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਕਲਾ ਔਰ ਸਮਾਜ ਕੇ ਬੀਚ ਮੇਂ ਕਯਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਲੇਖਕ ਲੋਗ, ਕਲਾਕਾਰ ਲੋਗ ਔਰ ਜਨਤਾ ਕੇ ਬੀਚ ਮੇਂ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਵੋ ਕਯਾ ਹੋਨਾ ਚਾਹੀਏ, ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਹਮੇਂ ਯਹ ਸਿਖਾਯਾ। ਔਰ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਮੁਝ ਜੈਸੇ ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਏਕ ਰਾਸਤਾ ਦਿਖਾਯਾ। ਵੋ ਰਾਸਤਾ ਯਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਅਪਨਾ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕੁਮਿਟਮੈਂਟ (ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਕਯਾ ਕਹੇਂਗੇ?) (ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ) ਔਰ ਪੁਲਿਟੀਕਲ ਪ੍ਰਬੁੱਧਤਤਾ ਕੇ ਔਰ ਉਨਕੇ ਸਾਥ-ਸਾਥ ਏਕ ਸੋਚ ਕਾ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਏਕ ਸੋਚ ਕਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੋਨੋਂ ਸਾਥ-ਸਾਥ ਕੈਸੇ ਰੱਖ ਸਕਤੇ ਹੈਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਗ ਹੈਂ ਜੋ ਏਕ ਸਾਥ ਵੋ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਕਰ ਦੇਤੇ ਹੈਂ ਫਿਰ ਉਨਕਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਭੀ ਬੈਗ ਮੇਂ ਡਾਲ ਦੇਤੇ ਹੈਂ। ਉਸ ਕੋ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ। ਲੇਕਿਨ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੀ ਨੇ ਯਹ ਅਪਨੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੇਂ ਹਮੇਂ ਦਿਖਾਯਾ, ਯਹ ਕਾਮ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਯਾ। ਜਬ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਸੀ (ਨਾਈਨਟੀਨ ਏਟੀਜ਼ ਮੇਂ) ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਮੇਂ ਜੀਅ ਰਹੇ ਥੇ, ਆਪ ਸਭ ਕੋ ਮਾਲੂਮ ਹੈ। ਜਬ ਮਿਲੀਟੈਂਸੀ ਕਾ ਸਮਯ ਥਾ। (1980 ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦਾ ਦੌਰ) ਤਬ ਵੋ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਡਰੇ। ਅਪਨੀ ਬਾਤੇਂ ਲੋਗੋਂ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਰਖੀਂ। ਜੈਸੇ ਉਨ ਕੀ ਬੇਟੀ ਨੇ ਬਤਾਯਾ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕੇ ਟਾਈਮ ਮੇਂ ਵੋ ਨਹੀਂ ਡਰੇ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਰਖਾ ਲੇਕਿਨ ਅਪਨੇ ਦੋਸਤੋਂ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਭੀ ਰਖਾ ਅਪਨੀ ਬਾਤੋਂ ਕੋ। ਔਰ ***ਉਨ ਕੀ ਖਾਸੀਅਤ ਯਹ ਥੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕੇ ਸਾਥ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀ ਔਰ ਦੋਸਤ ਕੋ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਹੀਂ ਬਨਾਇਆ।*** ਤੋ ਇਸੀ ਲੀਏ ਹਮ ਲੋਗ ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਹੁਏ ਹੈਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲੀਏ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐਸੇ ਬਿਤਾਇਆ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਾ ਸਾਥ ਦਿਯਾ ਉਨਹੋਂ ਨੇ। ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਯਾ ਹੋਤਾ ਹੈ? ਜਨਤਾ ਕਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਯਾ ਹੋਤਾ ਹੈ? ਏਕ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ, ਦੀਵਾਰ ਕੇ ਏਕ ਪੱਥਰ ਸੇ ਨਹੀਂ ਬਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ। ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪੱਥਰੋਂ ਸੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਬਨਤਾ ਹੈ। ਔਰ ਵੋ ਪੱਥਰ ਕੇ ਸੀਮੈਂਟ ਕੇ ਸਾਥ ਜੁੜਨੇ ਕਾ ਕਾਮ ਲੇਖਕ ਔਰ ਕਲਾਕਾਰ ਕਰਤੇ ਹੈਂ। ਔਰ ਯਹ ਕਾਮ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਅਪਨੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕੀਯਾ। ਵੋ ਪੱਥਰ ਕਾ ਸੀਮੈਂਟ ਬਨਾ। ਅਲਗ-ਅਲਗ, ਅਲਗ-ਅਲਗ ਅੰਦੋਲਨੋਂ ਕੋ ਸਾਥ ਜੋੜਨਾ। ਯਹ ਸੀਮੈਂਟ ਬਨਾ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾ ਕਾਮ ਉਸ ਸੀਮੈਂਟ ਬਨਨੇ ਕਾ

ਥਾ। ਔਰ ਅਬ ਜਬ ਵੋਹ ਨਹੀਂ ਰਹਾ ਤੋ ਵੋ ਦੀਵਾਰ ਕੋ ਹਮਨੇ ਟੂਟਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਨਾ ਹੈ। ਆਜ ਪੰਜਾਬ ਸੇ ਲੇ ਕੇ ਕੇਰਲ ਤਕ ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਝਾਰਖੰਡ, ਉੜੀਸਾ ਮੇਂ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਕਿਸਮ ਕੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ। ਗਾਓਂ ਮੇਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ, ਜੰਗਲ ਮੇਂ, ਬਸਤੀ ਮੇਂ। ਔਰ ਯਹ ਜੋ ਲੋਗ ਹੈਂ, ਜੈਸੇ ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਗ ਲੜ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਉਨ ਕੇ ਸਾਥ ਸਮਯ ਬਿਤਾ ਕੇ ਆਈ ਹੂੰ। ਉਨ ਕੇ ਗਾਓਂ-ਗਾਓਂ ਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰ-ਹਜ਼ਾਰ ਪੁਲਿਸ ਜਾਤੇ ਹੈਂ। ਔਰ ਗਾਓਂ ਕੋ ਘੇਰ ਕੇ ਜਲਾ ਦੇਤੇ ਹੈਂ। ਔਰਤੋਂ ਕੋ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਤੇ ਹੈਂ। ਜੋ ਜੰਗਲ ਕੇ ਗਾਉਂ ਅਲਗ ਹੈਂ। ਉੜੀਸਾ ਮੇਂ ਮਾਨ ਲੋ ਬਾਹਰ ਕੇ ਗਾਓਂ ਮੇਂ, ਬੜੇ-ਬੜੇ ਕੰਪਨੀਓਂ ਕੇ ਖਾਦਾਨ ਬਨਾਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ। ਉਨ ਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੇ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਬੜੀ ਕੰਪਨੀਓਂ ਕੋ ਦੇ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਵਹਾਂ ਅਲਗ ਕਿਸਮ ਕਾ ਲੜਾਈ ਚਲ ਰਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਲੜਾਈ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਆਪ ਲੋਗ ਜਾਨਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਹੈਂ। ਲੇਕਿਨ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਤੀਸ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਗ ਦਲਿਤ ਹੈਂ। ਉਨ ਮੇਂ ਸੇ ਨੱਬੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਗ ਭੂਮੀਹੀਨ ਹੈਂ। ਉਨ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤੇਂ, ਉਨ ਕੀ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਅਲਗ ਹੈਂ। ਤੋ ਉਨ ਕਾ ਲੜਾਈ ਅਲਗ ਹੈ। ਮਹਿਲਾਓਂ ਕਾ ਲੜਾਈ ਅਲਗ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਹਮ ਕੋ ਏਕ ਦੂਸਰੇ ਕੋ ਸਮਝਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਅਲਗ-ਅਲਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੀ ਕਾ ਕਹਿਨਾ ਥਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਮਪੰਥ ਕੇ ਪਕਸ਼ ਠੀਕ ਸੇ ਜਾਤੀ ਕਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਏ ਹੈਂ। ਮੇਰਾ ਭੀ ਮਾਨਨਾ ਯਹੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕਿਤਾਬ ਮੇਂ ਭੀ ਇਸੀ ਕੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਬ ਤਕ ਹਮ ਲੋਗ ਜਾਤੀ ਔਰ ਮਹਿਲਾ ਕਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਂਗੇ ਤਬ ਤਕ ਹਮਾਰਾ ਸਮਾਜ ਮਜਬੂਤ ਨਹੀਂ ਬਨ ਸਕਤਾ। ਹਮ ਅਪਨੇ ਆਪ ਕੋ ਰੈਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ (ਇਨਕਲਾਬੀ) ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਤੇ ਜਬ ਤਕ ਹਮ ਇਨ ਮੁੱਦੋਂ ਕੋ ਠੀਕ ਸੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਏਂਗੇ। ਆਜ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਮੇਂ ਬਹੁਤ ਕਿਸਮ ਕਾ ਲੜਾਈ ਹੈਂ। ਗਾਂਧੀਅਨ ਲੜਾਈ ਹੈ, ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਕੀ ਲੜਾਈ ਹੈ, ਮਿਲੀਟੈਂਟ ਲੜਾਈ ਹੈ, ਮਾਓਵਾਦੀ ਲੜ ਰਹੇ ਜੰਗਲ ਮੇਂ। ਲੇਕਿਨ ਹਮ ਕੋ ਸੋਚਨਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਕਯਾ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਮੇਂ। 1976 ਮੇਂ ਜਬ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਹੁਆ। ਜਬ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਡਿਕਲੇਅਰ ਕੀਯਾ। ਜਬ ਨਕਸਲਵਾਦ ਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਉਠਾ ਥਾ 1967 ਮੇਂ ਤਬ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਕੇ ਲੀਏ ਲੜ ਰਹੇ ਥੇ ਹਮ? ਤਬ ਹਮ ਲੋਗ ਲੈਂਡ ਰਿਫਾਰਮ ਕੇ ਲੀਏ ਲੜ ਰਹੇ ਥੇ। ਤਬ ਹਮ ਲੋਗ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਲੀਏ, ਤਬ ਹਮ ਲੋਗ ਕਹਿ ਰਹੇ ਥੇ ਕਿ ਯੇ ਜੋ ਭੂਮੀਹੀਨ ਹੈਂ ਉਨਕੋ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲਨੀ ਚਾਹੀਏ। ਲੇਕਿਨ ਅਬ ਇਸ ਵਕਤ ਜੈਸੇ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ ਮੇਂ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ, ਕਯਾ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ? ਜਿਸ ਕੇ ਪਾਸ ਥੋੜਾ-ਬਹੁਤ ਜ਼ਮੀਨ ਬਚਾ ਹੈ, ਵੋ ਭੀ ਛੀਨ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਕੰਪਨੀਓਂ ਕੋ ਦੇ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਬੜੀ ਕੰਪਨੀਓਂ ਕੋ ਦੇ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਤਬ ਹਮਾਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਪੀਛੇ ਰਹਿ ਗਯਾ। ਉਸ ਟਾਈਮ ਹਮ ਭੂਮੀਹੀਨ ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਲੜ ਰਹੇ ਥੇ। ਅਬ ਹਮ ਲੋਗ ਲੜ ਰਹੇ ਹੈਂ ਕਿ ਜਿਸ ਕੇ ਪਾਸ ਜੋ ਕੁਛ ਬਚਾ ਹੈ ਵੋ ਭੀ ਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੈਂ ਸਰਕਾਰ, ਕੰਪਨੀ। ਔਰ ਜਿਤਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਗ ਹੈਂ, ਅੱਸੀ ਕਰੋੜ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਗ ਹੈਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਮੇਂ ਜੋ ਬੀਸ ਰੁਪਏ ਸੇ ਕਮ ਏਕ ਦਿਨ ਮੇਂ ਕਮਾਤੇ ਹੈਂ। ਜੋ ਦਲਿਤ ਹੈਂ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਕੀ ਬਸਤੀ ਮੇਂ ਲੜ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਜਿਨ ਕੇ ਪਾਸ ਨ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਨ ਨੌਕਰੀ ਹੈ। ਵੋ ਤੋ ਪੂਰਾ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਯਾ ਗਯਾ ਹੈ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰ ਬਲਕਿ ਅੰਦੋਲਨ ਭੀ। ਤੋ ਹਮ ਕੋ ਯਹ

ਸਬ ਸੋਚ ਕੇ ਏਕ ਨਯਾ ਕਿਸਮ ਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜਾ ਕਰਨੇ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। *ਹਮੇਂ ਯਹ ਮਤ ਭੂਲਨਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਮੇਂ ਸਭ ਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਗ, ਸਬ ਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਗ, ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਸਬ ਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਗ ਉੜੀਸਾ, ਝਾਰਖੰਡ, ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਦੁਨੀਆਂ ਕੇ ਸਭ ਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਬੜੇ ਕੰਪਨੀ ਕੋ ਪਾਂਚ-ਛੇ ਸਾਲ ਸੇ ਰੋਕ ਰਖਾ ਹੈ। ਯਹ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਬਾਤ ਹੈ। ਔਰ ਯਹ ਹਮਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਲੜਨੇ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਓਂ ਕੋ ਹਮੇਂ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਸਲਾਮ ਦੇਨਾ ਚਾਹੀਏ।* ਸੋ ਮੈਂ ਲੜਨੇ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਓਂ ਕੋ ਸਲਾਮ ਦੇਤੀ ਹੂੰ। ਔਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕੋ ਔਰ ਉਨਕੇ ਕਾਮ ਕੋ ਲਾਲ ਸਲਾਮ!